

חיים שלם, "מי יתן ויכתבו מילי", הצפה, 21/04/2006

לאחר תחקיר ארוך ומורכב הצליחה אסתר פרבשטיין, ראש המרכז ללימודי השואה במכללה ירושלים, לזהות את שם המחבר, לגאול את כתב היד ולהוציא לאור את הספר "ידי משה", ששמו נמצא רשום בכתב היד. ימים ספורים לפני גרושו לאושוויץ כתב הרב בדמע, כמשה רבנו החותם את התורה, קטעים שונים בשולי המבוא למגילת איכה, ללא כותרת. בין השאר, השאיר את הציווי לקרוא לספרו ולתיאוריו בשם "ידי משה"

על פשר אירועי השואה בכתביו של הרב משה קלנברג הי"ד

"מי יתן ויכתבו מילי, אבל אי אפשר לחרוט בחרט אנוש גודל המכאובי' (עמ' 267): במילים מצמררות אלה תאר הרב משה קלנברג את חיסול מחנה ההסגר לה-לנד. עם פלישת הנאצים לצרפת ברחו המוני צרפתים מאזור אלזס-לורייין וכן מחלקה הצפונית של צרפת. בנובמבר 1940 נשלח הרב יחד עם רעייתו ואביו למחנה לה-לנד. המחנה נמצא כ- 160 ק"מ דרומית מערבית לפריז.

במהלך עשרים ואחת חודשי שהותו במחנה כתב הרב קלנברג את דרשותיו בכתב יד בהיר, קריא ועשיר במקורות: תשע דרשות, מבוא למגילת איכה, ביאור לפירושו של האבן-עזרא למגילת איכה, מסמך מזעזע המתאר את שילוחם מהמחנה ודברי תורה ששמע מפי אביו ועוד. כתב היד התגלגל והיה מונח עשרות שנים בארכיון ייו"א בניו יורק ללא גואל, והוגדר כבלתי מזוהה. לאחר תחקיר ארוך ומורכב הצליחה הרבנית אסתר פרבשטיין, ראש המרכז ללימודי השואה במכללה ירושלים, לזהות את שם המחבר, לגאול את כתב היד ולהוציא לאור את הספר "ידי משה", ששמו נמצא רשום בכתב היד (עמ' 279)

הרב משה בן אברהם יהודה לייבוש קלנברג נולד בתרמ"ב (1882) בגליציה והחל לשמש שם כרב עוד בצעירותו. מפרוץ מלחמת העולם הראשונה ועד מותו בתש"ב (1942) עבר תחנות רבות. בתרפ"ט עבר לעיר מץ אשר בצרפת, שם שימש רב לקהילת "קהל יראים" של המהגרים ממזרח

אירופה וממרכזה. עולמו הרוחני של הרב קלנברג הושפע משורשיו בחסידות רוז'ין, ביהדות מזרח אירופה ומדמויותיהם של ה"חפץ חיים" והרב מאיר שפירא מלובלין. בהיותו במץ הוציא כמה ספרים וביניהם: "דרש משה" - על הדרשות שדרש במועדים ובהזדמנויות שונות; "שלוש דמעות" הכולל הספדים שנאמרו על ידו, וביניהם על ה"חפץ חיים", על הרב מאיר שפירא ועל הרא"ה קוק זצ"ל ועוד.

דרשותיו וחיבוריו של הרב קלנברג במחנה מהוות את חלקו העיקרי של הספר. כהקדמה לחלק זה צרפה העורכת מבואות ועיונים המכניסים את הקורא לאווירה המתאימה של דרשות רבנים, מחנות בצרפת ודברים על הרב ומשפחתו. כך מוצאים אנו בהקדמה זו את מאמרו של פרופ' שמעון שוורצפוקס על 'הדרך הארוכה ממץ לאשוויץ'; הרב חיים מרדכי קלנברג (בן המחבר) שכתב על המשפחה ותולדותיה; גבי עליזה לבנון שכתבה על 'מאפיינים לספרות הדרוש הרבנית בתקופת השואה'; הרב שמואל הכהן כתב על 'ביאורו של הרב לפירוש ראב"ע'; ואת מאמרה של העורכת, על דרשותיו של הרב קלנברג.

בפתיחה למגילת איכה שכתב חרז הרב בין השאר:

זה שמונה שנים יחרף צר

ודרכינו גדר והצר

לא יחוס על אבות ובנים ויונקי שדים

גרוע מבחורבן ירושלים (עמ' 232). 1. [הדגשה שלי: ח"ש]

הדברים נכתבו לקראת תשעה באב תש"א שחל בשבת ונדחה ליום ראשון והדבר רמוז בפתיחה דפתיחה למגילה, וגם מחשבון שמונה השנים שעברו מעלות הנאצים לשלטון עד כתיבת הפתיחה. יפה השוותה הרבנית פרבשטיין את הערכתו ההיסטורית של האדמו"ר מפיאסצ'נה – הרב קלמיש קלונמוס שפירא בגטו וארשה בעניין עוצמת החורבן, להערכתו ההיסטורית של הרב קלנברג. פרבשטיין דיברה על ייחודיות השואה הבולטת באופן חד יותר בדרשת הרב מפיאסצ'נה (עמ' 70). ברם, דומה שהייחודיות של זמן הבנת האירועים, בולטת יותר ומוקדמת דווקא אצל הרב קלנברג ובהרבה: בעוד שהאדמו"ר מפיאסצ'נה העריך מחדש את גודל החורבן והגיעה למסקנה ש'הצרות משונות... משלהי תש"ב... לא היה כמותם' רק בחנוכה תש"ג, 2 הרי הרב קלנברג הגיע למסקנה זו כבר בתשעה באב תש"א – היינו כשנה וחצי לפני כן.

יתירה מזו: את ההבנה המדהימה והמוקדמת הזו של הרב אפשר להשוות להבנתם המוקדמת והייחודית של שני אנשים, של אבא קובנר בגטו וילנא ושל הרב אלכסנדר זי שא פרידמן (מזכ"ל אגודת ישראל בפולין) בגטו וארשה. ומרתק הדבר שגם בעניין זה, יש זכויות גדולות לפרבשטיין על שהאירה את עינינו בספר אחר ומצוין שלה "בסתר רעים", בהשוותה את כרוז וילנא של קובנר לעיתון המחתרתי של אגודת ישראל בגטו וארשה 'קול במדבר' שעורכו היה ככל הנראה הרב פרידמן. 3. אולם גם בעניין זה יש ייחודיות לרב קלנברג. בעוד שכרוז וילנא פורסם ב-1 בינואר

1942 ויקול במדבר' פורסם בסוף פברואר 1942 (לקראת פרשת "זכור" שלפני פורים), הרי דבריו של הרב קלנברג פורסמו בתחילת אוגוסט 1941, הלא דבר הוא !
זאת ועוד :ייחודיותו של הרב קלנברג והבנתו המוקדמת לגורלו של העם היהודי בולטות עוד יותר כשזוכרים באיזו סיטואציה הם נאמרו. לצורך ההשוואה - הרב פרידמן ראה במו עיניו אלפי מתים ברחובות גטו וארשה בחורף תש"ב, קובנר שמע כל יום בחורף תש"ב קולות ירי מיער פונאר שם התבצעה הוצאה להורג של יהודי הגטו, והאדמו"ר מפיאסצ'נה ראה את התהלכות הנוראיות של 300,000 יהודי גטו וארשה אל האומשלגפלאץ. קובנר והרבנים פרידמן ושפירא ראו במו עיניהם את הגרוע מכל (עד לאותם ימים) ואז העריכו כי כזה חורבן לא היה בישראל. ברם, מהיכן הבין זאת הרב קלנברג? הרי באותה מגילה הוא כתב כי ראה או ידע" רק" על -

אלפי משפחות יהודים נדודים

נערים וגם זקנים כבודים

בחורים וגם בתולות ועוללי טיפוחים

מסוגרים וכלואים במצודות בריחים

למה היו הדברים האלה קשים בעיניו מחורבן ירושלים? דומה כי התשובה נמצאת בהמשך :
וכל חיייתם של אחינו בני ישראל
בכל מושבותם

באייראפא הם בפחדים ורבת המהומה ...

ואויבינו אשר לא יחשו יומם וגם ליל

בדא נחתו ובדא סליקו אויבינו פלילים [הדגשה שלי : ח"ש]

להשחיר פנינו בכל מיני געולים (עמ' 233-234)

ובהערה חשובה המצוינת על אתר (עמ' 234), כותבת העורכת :

הביטוי [בדא נחתו וכו'] מבטא את הרעיון כי אויבינו עסוקים במחשבה כיצד לכלות את עם ישראל מן העולם. על פי המסופר בפסחים פז, ב, על ויכוח בין ר' אושעיה לאחד הרשעים... [ופרושו של הביטוי] "במחשבה זו אנו עסוקים תמיד, איך נוכל לכלות את ישראל". (עמ' 234).

מדבריה עולה, כי למרות שחי בתנאים "קלים" יחסית לתנאים ששררו בגטאות וארשה ווילנא, ולמרות שראה מראות "קלים" לאין ערוך (עם כל הקושי בדבר) יחסית למראות שראו אנשי וארשה ווילנא, הבין הרב קלנברג כמה צעדים קדימה באופן יוצא דופן בכל קנה מידה היסטורי והשוואתי .

לפי ידיעותינו בתולדות השואה, ולפי החומר הכתוב שיש בידינו, אפשר לקבוע בזהירות כי

בפתיחה למגילת איכה של הרב קלנברג ישנה ראשוניות שלא נמצאה עד היום בחקר השואה :
נראה כי הרב היה הראשון להבין את הצפוי לעם היהודי ודווקא בצרפת. בערב חורבן בית מקדשנו צפה הרב את תוכניותיו של הצורר הנאצי ימ"ש .

פשר האירועים – צו הטלאי

הבנתו של הרב קלנברג לא הייתה ייחודית רק בגילוי המוקדם שלה, אלא גם בפשר שהעניק לאירועים שסבבו אותו. כך, לדוגמא, בדרשתו "ישראל המצוין", האחרונה במחנה, שנאמרה בכ"ח סיון תש"ב (13.6.1942) "על רקע צו הטלאי. הדרשה עוסקת במשמעות הטלאי, בלקחים שיש ללמוד מאירוע זה ובחיפוש הדרך לתיקון" (הערת פרבשטיין, עמ' 209). דרשה זו עוסקת בפשר האירועים, שהביאו בדרך הטבע, לשאלות קשות ולחיפוש משמעותם של האירועים. גזירת הטלאי היא אחד מהאירועים, אבל לה מקדיש הרב חלק ניכר מדרשתו זו. פרבשטיין כותבת ובצדק, כי 'ככלל, ניתן לומר כי הרב אינו מבקש את התשובה בעולמו של הפרט אלא במהלכים כוללים של עם ישראל. הנחתו הבסיסית הינה כי מכיוון שהאנטישמיות החדשה והרדיפות שבעקבותיה מופנים נגד כלל ישראל, יש לחפש גם את שורשיהן בכיוון זה עמ' 59).

ואכן הרב מדבר בדרשה זו בלשון 'אנחנו' ולא בלשון 'אני' או 'אתה':

והמכה מהלכת ומתפשטת עד ששטפה כל אפסי אירופה, ובכל מקום אשר תתפוס רגל אכלה... ומגמת פניה לעשותינו למשסה ולביזה בעיני כל העמים ולמען עשותינו לשמצה בעיני כל רואינו. הלבישו אותנו גם הטלאי הירוקה [טעות בזיהוי הצבע, או שנטה לירוק, פרבשטיין, עמ' 209], ונפלינו מכל עמי הארץ... ונחשבה לדעת זאת ועל מה זאת? (עמ' 216).

פרבשטיין מנתחת את הסיבות לצרות אותן מונה הרב. גם כאן הרחיבה את היריעה והשוותה חלק מהסיבות שמונה הרב לסיבות שנאמרו בדרשות של רבנים אחרים בתקופת השואה. שוב נדרשת פרבשטיין לדרשתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה בנדון זה (עמ' 60), ולדרשה של הרב קלנברג עצמו מלפני השואה ביחס לקורה ליהודי גרמניה (עמ' 61). אבל נראה, כי אורכה ותוכנה של דרשה זו והיסודיות בה מטפל הרב בסיבות שהביאו לדעתו לגזרה זו, הם שמייחדות דרשה זו מדרשות דומות לה בעת החורבן. כך לדוגמה מתאר הרב את תהליך האמנציפציה שהובילה גם להתבוללות ולעונש הרובץ לפתחה - הטלאי :

זה שנות לא כביר בדברי ימי עולם, לעת שהשיגה כנסת ישראל משפט חירותה ואזרחותה... הרבה מהם יצאו מתוך ד' אמות של הלכה, וכפרץ רחב, נחל שוטף, פרצה גדרה, פשטה צורתה, צלם היהדות [...] ויש מהר בלי מעצור לרוחה תפשה חוקות הגוי, ואמרה אלכה אחרי מאהבי נותני לחמי [...] וכלבושיהם אתכסה, עד שמהם בושו לומר כי יהודים המה [...] ושמו אותותיהם במקום אות התפילין והשבת [...] וכל התורה והמצוות טפלים הם [...] לא יפלא אם על כן באה עלינו הצרה הזאת [הטלאי] ממש מידה כנגד מידה (עמ' 217-220).

בצדק השוותה פרבשטיין את עצם הדרשה הזו עם קריאתו המפורסמת של אחד ממנהיגי הציונות בגרמניה רוברט וולטש מאפריל 1933 שקרא לבני עמו "שאוהו בגאון את הטלאי הצהוב". 4 אולם לא רק וולטש הקדים בעצם הרעיון את הרב קלנברג. בהקשר זה ראוי להזכיר כאן גם את הרב ד"ר יוסף קרליבך הי"ד, רבה של המבורג, שהקדים את הרב קלנברג, ובדרשתו על עניין הטלאי הזכיר את דברי ההגדה של פסח "מלמד שהיו מצוינים שם", ואת דברי המדרש "שלא שינו את שמם ולא שינו את לשונם ולא שינו את לבושם". 5 אלא שהחידוד והחידוש של הרב קלנברג לאותו מדרש הוא כפול, וכדברי פרבשטיין: 'הכותרת ששם הרב בראש דרשה זו, 'ישראל המצוין'... זוהי

כותרת שנונה וכפולת משמעות: 'מצוין' הוא 'מסומן ומובדל', אך גם 'נבחר, מעולה שבכולם', כלומר, יש בצו הטלאי מסר כפול – שונות ובדידות, אך זאת מתוך גאווה יהודית ורגש עליונות" (עמ' 62).

במקרה זה ייחודיותו של הרב קלנברג היא לא במקוריות הרעיון, אותו הגו, אמרו ודרשו לפניו, אלא בפרוש הכולל והרחב שנתן בדרשתו לחטא ולעונשו.

אולם לא רק כלפי יהודי אירופה השקועים בתוצאות האמנציפציה דיבר הרב בהקשר לטלאי. באותה מידה קשר זאת כלפי הציונות ואל יושבי ארץ ישראל שהתרחקו מדרך התורה והמצוות. יחסו של הרב לארץ ישראל היה חיובי וחם, 'כי מעולם אהבה רבה לי ולאבותי לארץ [חסידות בית רוז'ין לענפיה ידועה בחיבתה לארץ] וכל ישעי וחפצי בה'. עם זאת, הייתה לו ביקורת לא קלה נגד הציונות המתרחקת מתורה, ועל הכמות הקטנה של סרטיפיקטים שניתנו לציבור האגודאי. 6 'ובזרוע רחקו הרבה יראים וגרשום מהסתפח בנחלת אלוקים [...] וגם את זה לעומת זה עשה אלוקים. אות הטלאי הירוקה במגן דוד על הלב, כנגד המגן דוד שנשאו ופרקו אות התפילין וכד', ועם אלה אשר בקשו התנכרות ליהדות, כל רואיהם יכירו' (עמ' 220-221). לפי הרב קלנברג החליפה הציונות את הכוכב היהודי האמוני בכוכב לאומי ללא תוכן יהודי, וכנגד זה בא הכוכב בגלגולו העכשווי, הצהוב (פרבשטיין, עמ' 61-62).

יחד עם דבריו הקשים, מעמידה פרבשטיין את חיבתו לציון של הרב במקומה הנכון. היא מראה על יחסו החם לארץ ישראל המובע כבר בדרשותיו במץ. כמו כן היא מראה את הספדו על טבוחי חברון בתרפ"ט, ואת הספדו על הראי"ה קוק בתרצ"ה, הרוויים אהבה עזה לארץ ישראל ודאגה לשלומה. אלא מאי? הרב קלנברג מבקש מהעם היושב בציון לקחת עמו דברים ולשוב אל ה'. פרבשטיין העמידה את גישתו של הרב לציונות ולעלייה כגישה 'המבקשת ליצוק בציונות תוכן יהודי, ולא להפריד בין הדת היהודית ללאום היהודי' (פרבשטיין, עמ' 64-65).

כהרגלו של דרשן המסיים באופטימיות ובאמונה מתוך ביטחון בקב"ה גם בשעות הקשות ביותר, מסיים הרב קלנברג חסיד רוז'ין את דרשתו האחרונה, בלא שידע כי זו האחרונה. דרשתו הסתיימה במילים הקשורות לטלאי, בלא שידע כי אלו המילים האחרונות שרשם בדרשות במחנה:

וכמו שבזמן חירותינו אנו מסובין עם טפנו ומספרים ביציאת מצרים כל אותו הלילה, מתחיל בגנות ומסיים בשבח: "ויהי שם לגוי", מלמד שהיו ישראל מצויינין שם, מובן באות הכבוד [הטלאי] כמונו היום, כן בקרוב נחוג את חג היובל וחירות שלנו בשמחה רבה, ובתודה וקול זמרה נספר מימי גלותינו ועונינו, מהטלאי הירוק שהיינו מצויים [בו] נרים נס [לציונה] [לארץ ישראל], ונאמר לפניו שירה חדשה הללויה, במהרה בימינו אמן (עמ' 227).

בסוף שנת תש"ב - 'וכמעט כבר חלף ועבר גם זאת השנה ואנחנו לא נושענו' (עמ' 276) – ימים ספורים לפני גרושו לדרנסי שליד פריז ומשם לאושוויץ - כתב הרב קטעים שונים בשולי המבוא למגילת איכה, ללא כותרת. בין השאר, השאיר לנו הרב את הציווי לקרוא לספרו, ולתיאורו - על השילוחים מהמחנה אשר 'ראויים הם להיכתב בדברי הימים בכרך מיוחד' (עמ' 267) - בשם "ידי משה". הרב משה קלנברג כתב את דבריו האחרונים בדמע כמשה רבינו הכותב את נעילת התורה

בדמע. ממשה רבינו העומד מול עמלק, למד הרב משה לעמוד באמונתו מול הצורר הקס" עלינו לכלותינו":

הנני קורא למגילה זאת בשם "ידי משה", ועל שם הכתוב בסוף פרשת בשלח "ידי משה כבדים ויקחו אבן וישימו תחתיו" בשעת שישראל שרויין בצער ממלחמת עמלק, ומלחמה לה' בעמלק מדור דור, וגם אני שרוי בצער עם כלל ישראל, וידי כבדות מרוב צרות ואנחות השוברות את כל גופי, ועל אבן ישראל שבעה עינים, ומשה כותב בדמע זכרון זאת בספר וידיו אמונה עד בוא השמש, ונר רשעים ידעך, וזרח לכם יראי ה' שמש צדקה ומרפא בכנפיה ורפאינו ה' וארפא ומצוקותי הוציאני בקרוב ובמהרה דין (עמ' 279)

יתתי לה לרבנית אסתר פרבשטיין על שגאלה מאבדון את דרשות הרב קלנברג, הפיצה החוצה את מעיינותיו המיוסדים על הררי קודש וזיכתה אותנו בתורתו של הקדוש הרב משה קלנברג הי"ד. זכה בן המחבר, ר' מרדכי קלנברג זצ"ל, שהורה בצוואתו על חיפוש כתב היד, וסייע ביד נדיבה בהוצאה לאור של הספר; זכתה מכללה ירושלים וזכה המרכז ללימודי השואה במכללה למלא אחר צוואתו של הרב משה קלנברג, ולהוציא את 'דברי הימים בכרך מיוחד' ומהודר. ואם הצלחנו לחוש גם מעט מזעיר את 'גודל המכאוב' אשר 'אי אפשר לחרוט בחרט אנושי' – והיה זה שכרנו.

הערות

- מספרי העמודים שצוינו בכתבה זו, מציינים פעמים את דבריו של הרב ופעמים את דברי העורכת.
- הרב ק"ק שפירא, אש קודש, ירושלים תש"ך, עמ' קלט.
- א' פרבשטיין, בסתר רעם, ירושלים תשס"ב, עמ' 37-41.
- י' ארד, י' גוטמן וא' מרגליות, השואה בתיעוד, ירושלים תשל"ט, עמ' 47-49.
- מ' גיליס, חינוך ואמונה: משנתו החינוכית של הרב יוסף צבי קרליבך, תל-אביב תש"ס, עמ' 162.
- אגודת ישראל (כולל פועלי אגודת ישראל) קיבלו ששה אחוז מכמות הסרטיפיקטים לפי הסכם שנחתם בינה לבין הסוכנות היהודית ב-1933. ראו: ח' שלם, אגודת ישראל בארץ ישראל נוכח השואה 1942-1945, 'עבודת דוקטור' אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ד, עמ' 21-22.